

UDK 811.163.4'28(497.16Cuce)

Mieczysław MAŁECKI

**GOVOR CUCA U ODNOSU NA SUŠEDNE
CRNOGORSKE DIJALEKTE***
(s kartom u tekstu)

Pleme Cuca (nom. jednine *Cūca*, nom. množine *Cūce*) obitava na severozapadnom dijelu Stare Crne Gore,¹ na jugu i jugozapadu graniči s crnogorskim plemenima Bjelica (*Bjelice*) i Čeklića (*Čeklići*), a na istoku s OZRINIĆIMA (*OZRINIĆI*); zapadni sušedi Cuca su dalmatinski *Krivošije*, a sa severa i severozapada seže do njih hercegovačko pleme: *Grahovo* i *Bijele Rudine*.

Granica od strane Bjelica ide linijom vrhova planina Planinik – Kurjanik, a od Čeklića Kurjanik – Gnjilavo ždrijelo; od toga posljednjeg vrha počinje granica od strane Krivošija koja vodi severnim smjerom po gorskim lancima: Kosman, Bukovica i Bjeloš pa sve do vrha Trnovo Ždrijelo, koji se uzdiže na raskršću triju plemenskih granica: krivošijske i grahovske; cucko-grahovsku granicu omeđuju vrhovi: Trnovo ždrijelo – Droškorića – Lješevica; južna cucka granica od strane Rudina ide cik-cak linijom Lješevica – Dragovo ždrijelo, a odatle naglo skreće na jug, dijeleći Cuce od OZRINIĆA; označena je vrhovima: Obadovička aluga, Stažerski vrh, Boračka glavica; a preko Dolovskoga korita i Mrdin brijega granica dolazi do Planinika, tj. do tačke od koje sam počeo označavati cucku granicu od strane Bjelica.

Ako pomno pogledamo kartu, možemo videti da se, osim na jugoistoku – đe se javlja nizinski dio (Dolovsko korito), granica Cuca proteže preko visokih gorskih lanaca. U prošlosti se navedeni dio granice od jugoistočne strane ocrtavao znatno izrazitije no sad jer je išao bliže istočnome dijelu duž gorskoga lanca; pomak na zapad u korist Čevljana (*Čevo*) desio se tek polovinom XVII v.²

* Tekst je objavljen u časopisu *Lud Słowiański* II, Krakov, 1931, str. 207–219. Priredila ga je i strukturi časopisa prilagodila Jelena Šušanj.

Posebnu zahvalnost dugujemo prof. dr Nedi Pintarić, koja je tekst prevela s poljskoga jezika.

¹ Pod nazivom *Stara Crna Gora* podrazumijevamo samo četiri okruga, tzv. *nahije*, odnosno *Katunsku*, *Crnničku*, *Lješansku* i *Riječku*; cucko pleme pripada prvoj nahiji.

² Precizno označavanje starih i sadašnjih granica crnogorskih plemena prikazuje J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora* (= Srpski etnograf. zbornik, knj. XXXIX. Naselja i poreklo stanovništva, knj. XXIV) Beograd 1926. Na svojoj sam karti zacrtao granice plemena prema njegovim navodima.

Iako navedena prirodna granica tačno dijeli Cuce od susjednih plemena, njihovo područje ipak ne sačinjava jednoličnu geografsku cjelinu jer su tu visoke planine: Tisovac (više od 1200 m visine), Guka, Krotinja i Vite stijene dijele tzv. *Velje Cuce* (ovdje pripadaju opština Zaljut, Grepca i Trešnjevo) od Malih (*Male Cuce* obuhvataju seoca Krug, Trnjine i Rovine). Međutim, ta geografska podjela nije ni geografski ni jezički uticala na razlike unutar cuckoga plemena, nego upravo suprotno, ono se odlikuje velikim jedinstvom, što ima utemeljenje u istoriji naseljavanja: istorijska istraživanja pokazala su naime da se ševerni dio Cuca naselio tek početkom XIX v.; taj dio Veljih Cuca bio je dotad nenaseljen, uglavnom zbog neprestanih borbi, te je južnome dijelu služio kao tzv. *ljetnjak*, tj. područje za ispašu stoke u ljetnje doba.³

Stara cucka bratstva u stalnoj su borbi za očuvanje ševernih područja znatno iscrpili svoje snage i s vremenom su se u stare slojeve stanovništva počeli doseljavati kolonisti koji su dolazili uglavnom iz susjedne Hercegovine. Cuce je s obzirom na porijeklo predstavljala 1910. godine ovakva slika: na cijelom području živjelo je 560 porodica koje su se okupljale u 20 bratstava; od toga su samo 44 porodice (5 bratstava) pripadale starome sloju stanovništva, a ostatak, tj. 516 porodica (15 bratstava) činilo je doseljeno stanovništvo, koje je došlo među Cuce tek nakon XV vijeka. Većina toga stanovništva poticala je iz Hercegovine (11 bratstava = 346 porodica), na drugome mjestu bila su Brda (8 bratstava = 149 porodica), a na trećem zetska dolina (1 bratstvo = 18 porodica); osim toga dvije su porodice nedavnih doseljenika poticale iz Boke, a jedna iz Stare Crne Gore.⁴

Ako bolje pogledamo sastav stanovništva, nameće se pitanje kako su se njihovi odnosi reflektovali na jezik Cuca? Može li se ovđe još uvijek govoriti o crnogorskom govoru ili već o hercegovačkom (odnosno hercegovačko-brdskome)? Brojno hercegovačko stanovništvo među cuckim objašnjava Erdeljanovićevo mišljenje⁵ da „se u cuckome govoru čuje mnogo hercegovačkih obilježja...“. Je li i u kojoj mjeri to mišljenje ispravno, daće odgovor sljedeća obilježja govora Cuca u poređenju sa susjednim crnogorskim govorima, tj. opis najvažnijih obilježja cuckoga govora prema govoru plemena Bjelica, Čeklića i Ozrinića.

Dijalekatski materijal na području plemena Bjelica, Cuca, Ozrinića i Pješivaca (*Pješivci*) prikupljao sam samostalno u julu i augustu 1931. godine, a na preostalom dijelu Stare Crne Gore vršio sam istraživanja s gospodinom R. Boškovićem, s kojim sam pripremio odgovarajući upitnik. O govoru hercegovačkih plemena uz Cuce informacije sam uzimao samo iz rada D.

³ Erdeljanović, op. cit., str. 132-133.

⁴ Erdeljanović, op. cit., str. 748.

⁵ Op. cit., 745.

Vušovića pod naslovom „Dijalekt istočne Hercegovine“ (*Srpski dialektološki zbornik*, III, Beograd – Zemun, 1927). Nažalost, opis i rasprostranjenost jezičkih obilježja u tome su radu slabo obrađeni te često pobuđuju ozbiljne sumnje što se tiče raširenosti pojedinih pojava.

Istraživanje crnogorskih govora prema unaprijed sastavljenom upitniku trebalo je pokazati je li i u kojem se stepenu metoda tumačenja i prevođenja pitanja (iz književnoga jezika u dijalekat), kojom su se služili npr. u radu na Lingvističkom atlasu Francuske, može primijeniti na srpskohrvatskom području; prema aktuelnom problemu Lingvističkog atlasa slovenskih jezika to je pitanje od prvorazrednog značaja jer od toga zavisi sistem budućeg opšteslovenskog upitnika. Iako dosadašnja iskustva koja sam stekao radeći na području čakavskih govora pokazuju da za to ima nade, u Crnoj Gori se pokazalo da se prijevod upitnika mora potpuno isključiti. Razlog tome je što crnogorski govori – nasuprot čakavskima – pokazuju male razlike, s izrazitim karakterom prijelaznih dijalekata, iz čega slijedi nemogućnost prevođenja zbog neoštetljivosti objekata na obilježja svoga jezika. Na niže navedenoj karakteristici cuckoga govora i njegovoj povezanosti sa sušednim dijalektima najbolje će se pokazati prijelaznost jugozapadnih srpskohrvatskih govora.

Posebno naglašavam da je moja namjera jedino skiciranje najvažnijih obilježja cuckoga govora u poređenju s okružujućim dijalekatskim prostorom. Stoga sam uzeo u obzir ponajprije one crte koje mogu poslužiti za grupisanje južnocrnogorskih dijalekata. Pleme Cuci posebno je pogodno za istraživanja govora jer je uticaj književnoga jezika tu minimalan, dok je u poređenju s najbližim crnogorskim plemenima najizrazitiji. Ništa čudno jer je to jedno od najnepristupačnijih područja stare Crne Gore, bez željezničke pruge, poznato po nedostatku vode i siromaštvu stanovnika, daleko od kulturnih centara (Cetinja, Nikšića, Kotora). Čini se da o govoru Cuca upravo zato nijesmo dosad imali nikakvih informacija. Moja će skica barem djelimično popuniti tu prazninu.

Budući da sam imao namjeru obuhvatiti najvažnije karakteristike svih crnogorskih govora (u ovom sam radu iskoristio samo dio prikupljenoga materijala), u istraživanju sam se morao ograničiti kako po broju tačaka (mjesta), tako i po pitanjima u upitniku. Ako se uzimaju u analizu samo neki punktovi, uvijek se možemo zapitati nijesmo li izostavili neka sela drugačijeg dijalekatskog tipa, što ne bi bilo neobično u tako etnografski miješanom srpskohrvatskom području u kojem se to često može dogoditi. Da bih to barem dijelom zaobišao, ispitivao sam u svakome selu govore bliže i dalje okoline – jasno je da seljaci mogu dati često vrlo dragocjene dijalekatske informacije – i prema tako dobijenim pokazateljima popunjavao sam pripremljenu mrežu tačaka.

Isto se tako, zahvaljujući odgovarajućem postupku, moglo pomoću upitnika⁶ doći do prirodnih i sigurnih odgovora. Da su se čak i bez metode prevođenja na cijeli niz gramatičkih pitanja mogle dobiti sasvim pouzdane informacije, uvjerilo me sakupljanje materijala za Atlas poljskih planinskih govora pomoću upitnika (u obradi), što ću onđe opširnije elaborirati; uostalom, svakom iskusnom dijalektologu dobro su poznati različiti putevi da pomoću pitanja dobije sasvim vjerodostojne odgovore; osim toga, uvijek preostaju različiti tipovi kontrole, kao što je ispunjavanje upitnika s drugim informatorom ili, što je ponekad još bolje, ispitivanje glavnoga informatora u prisutnosti osoba koje kontrolišu druge objekte, jer u nedostatku većega broja odgovarajućih objekata koje kontroliše isti čovjek dolazi do ponavljanja nekih pitanja nakon što se prijeđe cijeli upitnik. A najsigurnija je provjera što detaljnije i opširnije zapisivanje pojedinosti za vrijeme slobodnoga razgovora i to sa što većim brojem osoba.

Uza sve te mjere predostrožnosti prikupio sam materijal u 8 cuc-kih mjesta: Dobra Gora (kratica C.1), Grab (C.2), Kobilji Do (C.3), Krug (C.4), Ozovina (C.5), Prentin Do (C.6), Ržani Do (C.7) i Trešnjevo (C.8). Na sušednom području ispitao sam tačke: u Bjelicama: Lješev Stub (B.1) i Resna (B.2), u Čekličima (s gospodinom Boškovićem): Petrov Do (Če.1) i Vojkovići (Če.2), u Ožrinićima: Čevo (O.1), Lastva (O.2), Markovina (O.3) i Velestovo (O.4). U tim sam mjestima imao ove glavne informatore: C.1 Vaso Lazo Perović, 59 godina; C.2 Savo Jovanović, 64 godine, i Aleksa Perišić, 75 godina; C.3 Jovan Đuričić, više od 50 godina; C.4 Pero Popović, 60 godina; C. 5 nema prezimena; C.6 Nikola Stevović, 39 godina; C.7 Marko Đurov Živković, 55 godina; C.8 Vidak Perov Simović, 69 godina, i Nikola Simović, 71 godina; B.1 Rade Zekov Popijvoda, 55 godina, Mitar Savov Abramović, više od 20 godina, i Krstina Andrina Popijvoda, 35 godina, rođ. u bjelickome selu Mikulići; B.2 Đuro Lukin Milić, 60 godina, i Petar Novakov Milić; u Če. nijesam zapisao prezimena; O.1 Stane Andrina Vukotić, 30 godina; O.2 Đukanović Aleksa, 28 godina, i Đukanović Spasoje, 32 godine, brat prethodnoga je učitelj; O.3 Šuja Micović, 85 godina; O.4 Radovan Abramović, učitelj, više od 25 godina i njegova majka s preko 50 godina.

Osim gore navedenih skraćenica za mjesta u radu imam i ove: st. Cz. = Stara Crna Gora; područje Hercegovine koje je istražio Vušović označavam s H., zapadni dio toga područja sa ZH, istočni s WH, a sam tekst s Vuš. Broj označava stranice. Isto tako Reš. Bet. = Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten* (= Schriften d. Balkancom. I), Wien, 1900.

⁶ Upotreba upitnika kao metode može uzrokovati monotonost i ograničenost materijala za one tačke u kojima se iz raznih razloga, kao što je na primjer nedostatak vremena kod informatora, moralo vremenski ograničiti istraživanja pa se moglo dobiti jedva 2 do 3 primjera za svako pitanje.

Akcentat i dužina. Govor C. razlikuje samo dvije vrste intonacije: dugosilaznu $\hat{\text{~}}$ i kratkosilaznu ~ ; te dvije intonacije dolaze i u slučajevima sekundarnoga akcenta, kad se ~ povlači s posljednjega otvorenog sloga na prethodni kratki (~ ~ ~ ~) ili dugi (— ~ ~ ~). U govoru C. nalazimo samo navedeno pomjeranje akcenta, izvan toga akcentat dosljedno zadržava prijašnje mjesto; drugim riječima: kratka oksitoneza zadržava se u C. samo u zatvorenome slogu bez obzira na dužinu prethodnoga sloga.

Primjeri: a) tip *ženà*: *kòsa*, *vòda*, *nòga*, *kòza*, *òghà* gen. sg. C.4; *velìko sèlo*, *golèmo*, *pòpa* gen. sg. C.2; b) tip *svìlâ*: *vâla* (hvala), *glâva*, *brâda* C.4; *grêda*, *pêta*, *rûka*, *krâde* C.5; c) tip *lânâc*: *nâròd*, *svètâc*, *vrîsâk*, *vâlît* (hvaliti), *mûčât*, *škl'ânâc* (skočni zglob), *pîtât* C.4; d) tip *lovâc*: *rbât* (hrbat), *konžûk* (kožuh), *šedòk*, *ocât*, *četvrtâk* C.4; *odâr* (krevet), *jezik*, *potòk*, *bježât*, *odît*, *preskočit* C.2; *orâg* (orah), *otâc* C.7; e) tip *lopâta*: *sramòta*, *grožñica* (malarija), *vretèno*, *usanûlo je* (usahnulo je), *šnopovi* nom. pl. C.4; f) tip *neprâvda*: *krtòla*, *kopâsmo*, *kopâgu*, *Srbijânka*, *grobòvje* C.2; g) tip *vodê*: *od zorê*, *rukôm*, *orâg* (orao), *šedîm*, *kopâj* imperativ C.4; *kabâ* (stog), *kotâ* (kotao), *brez ušîg*, *kopâk* aorist, *brez nogê*, *nemôj* itd. C.8.

Takvo akcentatsko stanje nalazimo na cijelome području Stare Crne Gore, osim kod plemena *Komani*, *Ozrinići* i *Zagarčani*. U dijalektu Če. i B. postoji: *ovdèn*, *gotòv*, *nosît*, *skočit*, *râdît*, *dòžòy*, *nâžòy*, ali *ròsa*, *nòge* nom. pl., *mûña*, *grâna* itd. Če.2.

Pleme O. (slično kao i *Komani* i *Zagarčani*) u suštini pokazuje isto stanje; jedinu razliku predstavlja ovde tip *svîla*, a ne *svîla*, tj. akcent ~ prenosi se sa zadnjega sloga na prethodni dugi i obliku dugouzlaznoga a ne dugosilaznoga; to se najbolje vidi na diftongiziranome izgovoru **ě*. Naime, u cijeloj st. Cz., s izuzetkom triju plemena, susrijećemo tip *mliêko* (odnosno *mnîjeko*), *vrîjeme* (odnosno *brîjeme*), *sîjeno*, *srîjeda*, *zvîjezda* itd., dok sam u O. npr. u O.2 zabilježio: *mnîjeko*, *srîjeda*, *svîjêca* itd., ali osim toga *sèstra*, *pòpa* gen. sg.; *jezik*, *potòk*, *pîjesâk*, *kūčâk* (štene) itd.

Pleme *Pješivci* i cijelo hercegovačko područje (H.) koje je opisao Vušović imaju već novu akcentuaciju, uglavnom kao u književnome jeziku. Govor C. zato se razlikuje od H. po mjestu i vrsti intonacije: u C. je očuvano staro mjesto akcenta (uz izuzetak tipa *svìlâ* i *sestrâ*) i dva akcenta: $\hat{\text{~}}$ i ~ ; u H. je došlo do pomjeranja akcenta za jedan slog, a pritom su osim dvije stare intonacije ($\hat{\text{~}}$ i ~) nastale i dvije nove $\acute{\text{~}}$ i $\grave{\text{~}}$.

Za kvantitet treba pomenuti samo da se govor C. ne razlikuje od ostatka st. Cz. po dobrom očuvanju predakcenatske i postakcenatske dužine. Od meni poznatih govora Crne Gore samo je pleme *Mrkovići* izgubilo sve dužine. Ostale razlike u odnosu na književni jezik u svim crnogorskim govorima vidi Reš. *Bet.*, str. 33 i druge.

Fonetika, vokalizam. Od vokalizma u govoru C. s njegovom najbližom okolinom treba navesti jedino razvoj: 1) jerova, 2) ē, 3) *ě, 4) određenih samoglasničkih grupa.

1. Od najbliže okoline C. samo pleme Će. pokazuje vokalizaciju u razvoju jerova ħ i ħ različitu od one u književnom jeziku. U C. i u govorima B., O. i cijele H. postoji samo vokalizacija jerova u *a*: ħ i ħ > *a*, npr. *opānak*, *opānje*, *ovdān* (preksutra), *lāž*, *tā* (taj), *ōvācā* gen. pl., *mīśālā* gen. pl., *pētār* (tavan), *odār* (krevet), itd. C.1: *dān*, *rābar*, *krūšākāy* gen. pl., *pūšākāy* gen. pl., *rbāt*, *pētāk* itd. B.1.

U govoru Će. vokalizovani jerovi dali su *a* s obojenošću *e* (ħ i ħ > *a^e*), drugim riječima, široko *e* koje se spušta prema *a*, ali uvijek različito od *a* i *e*. Takav izgovor događa se konsekvntno, u raznim crnogorskim plemenima, u Će. se čuva samo djelimično i kao ostatak, na što je uticao položaj Će. na granici izgovora vokalizovanih jerova u *a^e* (ħ i ħ > *a^e*) te vokalizovanih jerova u *a* (ħ i ħ > *a*), što pri podupiranju književnoga jezika, koji ima ogromni uticaj na području Crne Gore, čini da je izgovaranje tzv. poluglasa karakteristično uglavnom kod starije generacije: takvi su odnosi uostalom veoma različiti od sela do sela. Treba naglasiti da taj crnogorski „poluglas“ ne pripada reduciranim glasovima; on može biti kratak ili dug, zavisno od pozicije, npr. *opā^ena^k*, ali *opā^eηka*, *opā^enčīna*, *opā^enākā^eχ* gen. pl., *smōkā^evā^eχ* gen. pl., *rbāt*, *rābār* || *rābar*, *pā^ss* || *pās* Će.2; *ōgā^en*, *odā^er*, *lā^ež*, *mā^eχ*, *tīkā^evā^e* gen. pl. itd. Će.1.

2. Izgovor ē u svim analiziranim govorima isti je kao u književnome jeziku, osim Će., u kojemu je lagano sužen. Iz dosad prikupljenoga materijala na području st. Cz. proizlazi da je doseg izgovora ē > ē identičan kao na području koje čuva tzv. poluglas, što baca zanimljivo svjetlo na fonetski sistem tih govora. U C. i okolici postoji tako izgovor: *vodē*, *pēta*, *grēda*, *pētāk* C.2 itd., u Će. pak *grēda*, *pēta*, *noġē*, *rukē*, *kozē* itd. Će.2.

3. S obzirom na izgovor *ě C. se ne razlikuje od ostatka Crne Gore, tj. kratki *ě > *je*, a dugi *ě > *iĵe*, npr. *mĵera*, *pĵena*, *bĵēži* imp., *pĵesma*, ali *mĵieko*, *tĵiešno*, *sĵieno*, *Rĵeka*, *brĵiest*, *dvĵie*, *srĵeda*, *bĵiesan*, *mĵieg* (mijeh), C.4 itd. Akcent pri *iĵe* od dugoga *ě nalazi se na prvome slogu i kratkosilazan je, dok kod O. postoji tip *mĵiēko*, *srĵiēda*, a u H. *mliĵeko* uz *mliĵeko*, uporedi Vuš. 7.

Ispred *o* i *i* prema hercegovačko-crnogorskome tipu *ě > *i*, npr. *ktĵio*, *letĵio*, *umĵiu*, *sĵiū*, *vĵiū* itd. C. 2. – Ekavizmi nijesu u C. češći no u ostalim crnogorskim govorima, npr. *zenīca*, *celīva se* itd. C.2. – Sekundarno *ě javlja se u C. na isti način kao i u drugim govorima Cz. i H., npr. *kosĵier*, *vodĵier*, *puĵier*, *priĵeroda*, ali *bōlēš*, *rūkovēt* itd., iako u drugim govorima Cz. i H. postoji i tip *bōliĵes(t)*, *rūkovĵiet*, *gōliĵet* itd.

Kratko **ě* palatalizuje prethodne *t, d, s, c* u *ć, ž, š, č*, npr. *ona je šćěla, ćeskōta*, ali *tijesno, ponežěnik, nežěll'a, žěd, žětelina, žěca*, ali *đijete, šěme, šekira*, ali *sijēcēm, ćedīlo* C.8. Do palatalizacije dolazi i ako nakon ispadanja *v* nastaje grupa **sě-* ili **ce-* < **svě-*, **cvě-*, npr. *sedōk, ćetko, ćetâ*, ali *cvijěće*. To je tzv. jotovanje koje se javlja na cijeloj teritoriji Cz. i H.

Osim pomenutoga „jotovanja“ kratko **ě* u nekim govorima utiče i na prethodno *m, b, p, v*, koji se mijenjaju u *ml'-,* odnosno *mñ'-, bl'-, pl'-* i *vl'*. U govoru C., B., Če. i O. ta pojava nije poznata, tj. navedeni suglasnici uz kratko **ě* ne podliježu promjeni, npr. *mjěra, bjěži imper., pjěna, pjěsna* (sic!), *vjěra* C.8.

Od crnogorskih govora geografski najbližih Cucama takvu vrstu jotacije zabilježio sam tek na području plemena *Pješivci, Košijeri* i *Štitari*, npr. *prōml'ena, ml'ěsēc, bl'eži, pl'ěške, pl'ěsna* (!), *pl'ěna, Pl'ěšivci* itd. Cerovo – Pješivci; *mñěra, mñěsēc, bl'ěži imper., pl'ěvaju pl'ěsme* Štitari; *něvlesta, vl'ěže* Kosijeri. Vuš. 25 navodi za H. *pl'ěsma* uz *pjěsma, ōbl'ed* uz *ōbjed, ml'ěsēc* uz *mjěsēc* itd. Treba dodati da „suglasnici *b, p, m* i *v* mogu biti jotovani, a mogu i ne biti“. Vjerovatno se ovđe radi o teritorijalnoj, odnosno hronološkoj razlici (mlađa i starija generacija) jer je teško pretpostaviti da je u istome govoru isti objekat ovu pojavu koristio jednom na jedan, drugi put na drugi način.

Posebno mjesto treba posvetiti kontrakciji samoglasnika. Najčešće susrijećemo ove tipove: 1) *a + o*; 2) *ǃ, ǃ + o*; 3) *e + o*; 4) *i + o*; 5) *u + o*.

1. U C. grupa *a + o > ā*, npr. *ja sam dā, on je kopā, rānik, zāva* C.8; isti je razvoj u govoru B., Če. i O., npr. *ja sam dā, skākā, kopā, zāva* Če.2. U H. postoje dva tipa: u H. I. postoji tip identičan s cuckim (*a + o > ā*), a u H. Z. *a + o > ō*, npr. *glědō, zōva* itd., Vuš. 13.
2. Grupa *ǃ, ǃ + o* ponaša se isto kao *a + o* u onim govorima koji su razvili *ǃ, ǃ > a*; od govora koji graniče s C. jedino Če. ima različit tip, tj. *ǃ, ǃ + o > a^e*, uz *a*, što proizlazi iz ostataka održavanja „poluglasa“, npr. *pěkā^e, mōgā^e, đīgā^e*, ali *kōtā, svřdā, zāva* Če.2; *kōtā^e* Če.1. U drugim govorima koji nemaju „poluglas“ dosljedno se vokalizovani jerovi ispred *o* pretvaraju u *a* (*ǃ, ǃ + o > a*), npr. *on je pā, pěkā, rěkā, svřdā, kotā* C.4.
3. Grupa *e + o* u svim ispitanim govorima ostaje bez izmjene (eventualno *o* gubi slogotvornost), uz izuzetak H. Z., đe dolazi do kontrakcije u *ō*, npr. *věšō, ūzō* itd. Vuš. 13. U C. i u ostalim govorima realizuje se kao *eo*, odnosno *eǃ* npr. *ūzeǃ, pōčep, vēsep, pēpeǃ* itd. C.4.
4. Kad se susretnu *i + o*, između njih se javlja *ī*, npr. *nošījo, najedījo, molījo, posolījo* C.4; ovaj tip postoji u svim opisanim govorima. Za H. Vuš. uz tip *bījo* bilježi i *bījo*, upor. Vuš. 22.

5. Slično kao što se grupa *e + o* ponaša bez promjena, tako se ponaša i *u + o*, odnosno *o* gubi slogotvornost, npr. *čũq, mǎnũq* C.8; *pritišũq* C.4; isti tip i u plemenima B., Će., O. i u H. I. U govoru H. Z. tip *òbō < òbuo* uz rjeđe *òbujo*, Vuš. 14 i 22.

Konsonantizam. Od samostalnih suglasnika kojih nema u književnome jeziku treba pomenuti *ʒ, ś i ź*.

Upotreba *ʒ* ograničava se na tek nekoliko riječi stranoga porijekla, npr. *bĩʒa* (kuja), *bizĩn, bronʒĩn* (kotao) C.3. Vuš. još s područja H. navodi: *mnoʒĩna, prevòʒiti, nàʒirati*, ali u tim riječima nijesam zabilježio *ʒ* ni u govoru C., ni u tri susjedna plemena (B., Će., O.); u govoru Cz. zabilježio sam *ʒ* samo u Crmnici i u okolini Bara.

Suglasnici *ś i ź* (*ź* je vrlo rijedak!) mogu nastati kad je iza njih bio kratk **ě*, o čemu smo već govorili uz taj samoglasnik, a dodatno u grupi *s, z + j*, kako primarnoj a), tako i sekundarnoj b), npr. a) *pròśāk, pǎša vǐěra, šũtra, śāĩno, kòʒi ṣĩr* C.4; b) *klāše, òʹše* C.4; *òše* C.3; *ś, ź* dolazi i u kombinaciji prije *ć, ʒ* ili između dvije riječi ispred *j, ć, ʒ*, npr. *śednĩm* (s jednim), *iščěrat, iʒ ʒeteline* C. 4; *ś, ź* bilježio sam na cijelome području st. Cz., A Vuš. govori i o cijeloj H.

Od suglasnika poznatih i književnome jeziku najvažnije je posmatrati razvoj *χ*. U govoru C. *χ* nestaje bez traga ili se zamjenjuje drugim glasom, zavisno od fonetske i morfološke pozicije: osmotrićemo sve te mogućnosti, bilježeći osim podataka za govor C. i izgovor plemena B., Će. i O.

1. *χ* nestaje na početku riječi ispred samoglasnika, npr. *on ĩta, ĩa òću* C.8; *ĩl'ada, òda* gen. sg., *òće* 3. lice pl. C.4; *χ* se gubi i kod B. i O., npr. *ĩtar, òću, òda* gen. sg., *ĩl'ada* O.2 i B.2. U govoru Će. dosljedno se čuva u obliku *γ*, npr. *γĩtar || ĩtar* Će.1; *γòda, γĩtar || γĩtar*, ali *il'ada* Će.2; slično se *χ* čuva u H., đe predstavlja zvuk „reducirane zvučnosti i slabe artikulacije“ koji se ne javlja samo na mjestu *χ*, nego i na početku riječi ispred samoglasnika, npr. *ʷòj li, ʷǎpsiti, ʷǎdũk* itd., uz *àl'ina, òditi*, upor. Vuš. 18 i 20.
2. Grupa *χʷ- > v- || (f-)*, npr. *vāla, vǎlĩt, zavātan* C.1–6; *fāla, fǎlĩt* C.7–8. U susjednim plemenima isti je razvoj: B.1 i B.2 *vāla || fāla, vǎlĩt || fǎlĩt*; Će.1 i Će.2. samo *fāla, fǎlĩt*; O.1, O.2 i O.3 *vāla, vǎlĩt, zavātan*; za H. nema informacija.
3. U grupi *χ + l, r* gubi se *χ* u svim ispitivanim govorima, npr. *lěb, lādno, rānu* acc. sg., *ròm* C.4; *řbāt, ramje* prez. C.2; *řka* prez., *řtenica* (hrptenjača), ali *krābar* C.8; *lěb, lādno, rāna, rābar, riščāni* Će.2; *lěb, rāna, ras* O.2. Vuš. 18 bilježi: *l'ěb, ladòvina, ladan, ròm, riščānski*.

4. U sredini riječi χ se među samoglasnicima izgubilo, nakon čega se radi izbjegavanja hijata pojavilo w (u), odnosno i , npr. *ũwo*, *mũwa*, *bũwa*, *po'* *pāzuwo*, *māwa rūkôm*, ali gen. sg. *orāga*, *mĩjega*, *konžũka* prema nom. sg. *orāg*, *mĩjeg*, *konžũk* C.4; *pāzuwo*, *zāduwa*, *mũwa*, *māwa*, *krũwa* gen. sg. (!) uz *õrāgā* gen. pl., *mĩjega* gen. sg., *dva vřa* (dva vrha) C.1; ispred *i* javlja se i , za što imam samo jedan primjer: *nāĩĩia* C.2 (< *nāĩia* < *nāĩĩia*).

Uglavnom isti razvoj χ u sredini riječi pokazuje govor O. i H., npr. *dva ghuwāna*, *dva sũwa...*, *dvā lõpũwa*, *ũwo*, *mũwa*, *bũwa*, *zāduwa*, *māwa*, *po'* *pāzuwo* ali *greõta*, *grāga* gen. sg., *straga* gen. sg., *māga* gen. sg., prema nom. sg. *grāg*, *strag*, *mag* O.2; Vuš. 18 i 20 navodi: *Grāovo*, *õraovina*, *gróta* (< *greõta*), *meāna* uz *mũva*, *ũvo...* *čõja*, *snāja*. Suprotstavljajući primjere kao što je *muwa* itd., *gluwa*, *suva*, *lopuva* gen. sg., uz *straga*, *maga*, primjećujemo da se poslije *u* hijat dosljedno mijenja s w (u , v), dok se poslije drugih samoglasnika radi otklanjanja hijata javlja ili i ili w (*nāĩia*, *snāja* odnosno *māwa*) ili se nakon nestanka χ ne otklanja hijat, što može dovesti do kontrakcije samoglasnikā (*gróta*).

Pleme B. i Će. u sredini riječi zadržava γ , npr. *mũγa*, *potpāzuγo*, *zāduγa* B.1; u B.2 od starih informatora zapisao sam: *krĩγa* gen. sg., *pāzuγo*, *zāduγa*, *māγa*, ali *greõta*; kod mlađih: *mũwu*, *bũwa*, *sũvi*, *glĩvi*, *ũgo*, *pāzugo*, no mladež, ako čuje starije kako izgovaraju *ĩγo*, *pāzuγo* itd., tvrdi da oni izgovaraju isto kao i mladi, tj. *ũgo*, *pāzugo*, odnosno, mladi naraštaj percipira staro γ kao g . Slični odnosi vladaju i u Će., npr. *po'* *pāzuγõm*, *māγā*, *grõγõt*, *nāγĩia* itd. Će.2.

5. U sredini riječi χ se ispred n zadržava u obliku γ jedino u Će., a u svim ostalim ispitanim govorima χ nestaje, npr. *mānũt*, *mānũo rūkôm* C.2; *pĩjenũloje*, *cvĩjeće je usanũlo* C.4, ali *mā'nũo*, *osā'lo* itd. Će.2: *pije'nũlo* Će.1.
6. Glas $-\chi$ na kraju riječi prešao je uglavnom u $-k$ ili $-g$; ovde možemo razlikovati sljedeće morfološke kategorije: a) krajnje $-\chi$ samo u nekim riječima; to je najčešće nominativ jednine; b) imperfekat, c) aorist, d) genitiv množine. Pogledajmo redom te kategorije.
- a) $-\chi > -g$, a izuzetno rijetko $> -k$, npr. *orāg*, *dva orāga*, *lõpũg*, *dva lõpũga*, *mĩjeg*, *mĩjega* gen. sg., ali *konžũk*, *kõnžuka* gen. sg. C.4; *vřg*, *dva vřa* C.6; *krug* ali *kruwa* gen. sg. C.3; *vřg*, *dva vřga*, ali *kožũk*, *dva kožũka* gen. sg. C.8; *orāg*, *õrāgā* gen. pl., *mĩjeg*, *vřg* ali *grāk*, *grāka* (uostalom, ta se riječ rijetko upotrebljava, češće je *važõla*). Slični su odnosi i u O., tj. uglavnom postoji $-\chi > -g$, npr. *vřg* ili *vř*, *grāg*, *siramāg*, *strāg*, *mĩjeg*, *māg* ali *kožũk*, *glu'*, *su'* (poslije *u*!) O.2.

Drugačije se prema Vuš. 19 predstavlja razvoj $-\chi$ na području H.: poslije kratkoga sloga onde mora biti promjena $-\chi > -k$, a nakon dugoga sloga $-\chi > -g$, npr. *siròmak*, *dùk*, ali *prâg*, *strâg*.

U govoru B. i Će. $-\chi$ se čuva kao $-\gamma$, npr. *mijey*, *vřγ*, *grăγ* B.1; u B.2 $-\gamma$ kod starijih mladež percipira kao $-g$, npr. *vřγ*, *vřγa* gen. sg., *lòpūγ*, *mijey*, ali *kožũk*, *dva kožũka* uz zabilježene u mlađih informatora *mijeg*, *mijega* gen. sg., *orăg*, *orăga* itd. Isti je razvoj $-\chi$ u Će., npr. *siromăγ*, *lòpuγ*, *vřγ* itd.

b) U imperfektu 1. lica jednine $-\chi > -k$ ili $-g$ uglavnom zavisi od govora, iako se može dogoditi da se u istome govoru pojave oba nastavka, npr. *kòpāk* || $-g$ u 1. licu sg., *kòpāgu* 3. lice pl.; *râžăg* 1. lice sg., *râžăgu* 3. lice pl., *mîşl'ăg* 1. lice sg., *mîşl'ăgu* 3. lice pl. C. 4; *şêžăg*, *şêžăgu*, *dřžăg*, *dřžăgu*, *trăžăg*, *trăžăgu* C.7.

U govoru O. zapisao sam u O.2 $-\chi > -g$, npr. *rabòtăg*, *rabòtău*, *kòpăg*, *kòpău* || *kopáu*, *nòsăg*, *nòsău*, *şêžăg*, *şêžău* itd., ali O.3 i O.4 imaju $-\chi > -\gamma$, npr. *rabòtăγ*, *rabòtău*, *mògăγ*, *imăγ* O.3, a Reš. *Bet.* 200 navodi za O.4 *căh*, *znadîjăh* itd. Ovde se najvjerojatnije ne radi o teritorijalnim razlikama, no o hronološkima; u O.2 moji su informatori bili relativno mladi (jedan 28, a drugi 32 godine), u O.3 informaciju je dao 85-godišnji starac; slično i zapisi Rešetara potiču prije više od 30 godina (1897-8). A da tako važna razlika može postojati između mlade i starije generacije, videli smo tek kod razvoja $-\chi$ u govoru B.2. Osim toga dodajem da je u O.3 isti objekat uz tip *rabòtăγ* dosljedno govorio *vrg*, *mijeg* itd.

U B.1 čuva se $-\chi$ u obliku $-\gamma$, pri čemu sam u B.2 opet zabilježio veoma izrazitu razliku u izgovoru starije i mlade generacije: stariji su imali: *rabòtăγ*, *rabòtăγu*, *mîşl'ăγ*, *mîşl'ăγu*, *sîpăγ*, *sîpăγu*, a mladi: *rabòtăg*, *rabòtăgu*. Će. imaju $-\gamma$, ali budući da sam samo kod starih zapisao, ne mogu reći nemaju li mladi takođe $-g$ umjesto $-\gamma < -\chi$. Primjeri: *kopăγ*, *kopăγu*, *trăžăγ*, *trăžăγu*, *òrăγ*, *òrăγu* Će.2. H. ima samo $-\chi > -g$, Vuš. 19.

c) U 1. licu aorista $-\chi > -k$ uz znatno rjeđe $-g$, npr. *şêdok*, *rêkok*, *ubîk*, *iskopăk* C.4; *učinîk*, *utekòk*, *prodăk*, *molîk* C.8; ali *şêdog* || *şêdok*, *şêkog* || *şêkok* u C.7, što je razumljivo zbog graničnoga položaja ovoga sela od strane B., đe je $-\chi > -\gamma$ || $-g$.

O. imaju $-\chi > -g$ || $-\gamma$, odnosno $-h$ i na istoj rasprostranjenosti kao imperfekat, npr. *iskopăg*, *rădîg*, *mogăg*, *molîg* O.2, uz *jêdoh*, *pădoh* itd. Reš. *Bet.* 161 i druge: *rêkoγ*, *iskopăγ* itd. O.3. B. imaju $-\gamma$, ali opet u B.2 stari imaju $-\gamma$, a mladi $-g$; u B.1 samo $-\gamma$, npr. *vîžoγ*, *mogăγ* *şêkoγ* B.1, ali *večëřăγ* || *večëřăg*, *učinîγ* || *učinîg* itd. B.2. U govoru Će. samo $-\gamma$, npr. *şêdoγ*, *rêkoγ* Će.1; *pîñnûγ*, *rêkoγ* Će.2. H. mijenja $-\chi > -k$, Vuš. 19.

d) U brojno velikoj kategoriji genitiva množine na cijelome području C. $-g$ ili $-\emptyset$ (nula); nema $-g$, i to samo u imenicama, rijetko je, npr. *mîsălăg*, *krîşăkăg*,

žēnāg, kūšāg, šnōpovāg, l'udīg, brez očīg, od nāšijēg dōbrijēg òvācā (!), *smōkāvā* C.4; *dīnārāg, pūšākāg, il'ādāg, iz Cūcāg, od dōbrijēg òvācā* C.2; ali C.7 samo bez -g: *krūšākā, smōkāvā, òvācā*.

Stanje govora koji su u sušedstvu s C. izgleda ovako: u O. imenice uopšte nemaju krajnje -χ, a ono se zadržalo samo kod zamjenica i pridjeva, ali u obliku -g ili -γ, zavisno od govora: O.2 ima -g, a O.3 -γ; za O.4 Reš. Bet. bilježi -h; Primjeri: *iž nēdārā, gōdīnā, pūšākā, ali nāšijēg, dōbrijēg, ovījēg* O.2, no *nāšijey, ovījey* O.3; *mojījeh* itd. Reš. Bet. 146.

B. imaju dosljedno -γ, ali u B.2 mlađa generacija u zamjenicama i pridjevima ima -g, dok je kod imenica ø (nula), npr. *od nāšijey dōbrijey òvācāγ, pūno mišālāγ, pēt krišākāγ, l'udīγ* B.1; *gōdīnāγ || -ā, pūšākāγ || -ā, dōbrijey || -eg* B.2. U Če. -χ se kao -γ čuva dosljedno, npr. *l'udīγ, bez ušīγ, ocīγ, dōbrijey || -eg* B.2. U Če. se -χ kao -γ dosljedno čuva, npr. *l'udīγ, bez ušīγ, ocīγ, dōbrijey, sīnōvā^eγ* Če.2, no Če.1: *ocī, ušī, mīēχōvā^e, òrā^eγā^e, smōkā^evā^e, tīkā^evā^e, mūγā^e, būγā^e* itd. Kod H. imamo u pridjeva i zamjenica -g, a u imenica ø (nula), Vuš. 37 i dalje.

Rezimirajući ovo dosta detaljno predstavljanje razvoja χ s posebnim osvrtom na geografiju pojave, možemo u opštim crtama odrediti sljedeće: govori C. i H., premda se u detaljima minimalno razlikuju, ipak imaju zajedničko to da danas uopšte ne poznaju glas χ (kao ni γ, h). B. i Če. imaju glas γ, no u B. mlađa generacija zamjenjuje ga s g ili se u određenim pozicijama nikako ne izgovara, pa u budućnosti ovaj govor može doći do današnjeg stanja C. ili H. Što se tiče O., teško je na temelju prikupljenog materijala odlučiti da li jedan njihov dio (O.2) predstavlja stanje jednako kao u C. i H., a drugi (O.3, O.4) čuva γ, odnosno h, ili, što je vjerovatnije, sve se redukuje na razlike između starijih i mlađih pa bismo ovde imali stanje koje je tako izrazito bilo u B.2.

Jedno od najvažnijih obilježja konsonantizma starocrnogorskih i crnogorskih primorskih govora jeste razvoj *s, z + n > šn, žn* te *s, z + le, li > šle, šli, žle, žli*. Govor C. nije jednolik što se toga tiče, ali tvori prijelaz od govora st. Cz. u H.; tako se jugoistočni dio C., koji se nalazi uz B. i O., priključuje crnogorskim govorima, dok se ševerni i jugozapadni dio ponaša kao govori H., tj. ne poznaje pomenuti prijelaz *s, z > š, ž*, od ispitanih tačaka na području C. samo C.4 i C.6 pokazuju taj razvoj, ostale tačke ga uopšte ne poznaju, npr. *žnām, šnāga, nā dešnu, šnōp, on je pritišnuo, grožnica, šlika, mišlī* 3. lice sg., *ražlika* C.4; *šnopōvi, žnāmo, šnijet, grožnica, šlijeγ* C.6; ali *znām, grožnica, tiēsno, stīsne, bjesnōća, šesnāist, slika, razlika* itd. C.1. Za H. Vuš. 28 bilježi izgovor *šn, žn* i *šl, žl* samo u jeziku crnogorskih doseljenika.

U govoru C. postoje tri vrste *l*, tj. *l, l i l'*; prvo od njih javlja se ispred samoglasnika zadnjega reda *a, o, u*; ono nije tako velarno kao poljsko *l*, ali u svakom slučaju postoji razlika između *l+e* i *l+a, o, u*, a na području cijele

st. Cz. prilično je vidljiva pa čudi da se ona ne uzima u obzir u dosadašnjim radovima. Stupanj velarnosti *l* mijenja se od govora do govora; tako je u C. velarnost veća nego u govorima B., Će. i O., ali budući da te razlike nijesu tako velike, i, što je najvažnije, ne utiču na fonološki sistem tih govora, zato ih u svom bilježenju materijala nijesam uzimao u obzir. Za H. nema informacija; Vuš. bilježi stalno *la, lo, lu* paralelno s *le, li*.

Među obilježja koja mogu poslužiti pri grupisanju dijalekata treba ubrojiti postojanje ili izostanak (s opisnoga gledišta!) epentetskoga *l* i to i u primarnim (tip *kaplja*) i u sekundarnim grupama (tip *koplje*). Govori C., B. i Će. nemaju epentetskoga *l*, npr. *zēmja, sǎbja, kǎpje* nom. pl., *rǎmjēm, slǝmjēn, kupjēn jē, grobǝvje, dǔbjīt, nǎjdubjīt, dǝbjīt* C.4; *snopovje* C.8; *piǎčkā* 3. l. sg. prez., *kǝpje, grǝbje, šnǝpje, dǔbja* komp., *piǔnūγ* Će.2, u govoru O. zabilježio sam *sǎbl'a, kǎpl'a, grǝbl'e, zēmja* || *zēmna, pl'ujē*, ali u O.3 *dǝbja* komp. f., *šnǝpje, grǝbje, kǎpja, sǎbja*. Vuš. 24 za H. piše: a) „glas *l'* iza usnenih *p* i *b* ili zubnousnenog *v* u govoru vrlo često prelazi u *j*“ i b) istu promjenu *l'>j* imamo i u sekundarnim grupama *rǝbje, sǎbja*, „ali češće je *rǝbl'e, sǎbl'a* itd. Izgleda da izgovor ovih varijanata zavisi više od načina izgovaranja riječi i od subjektivnih osobina pojedinaca“. Pod velikim je upitnikom da bi se u H. tretiranje prve i druge grupe razlikovalo te da se postojanje ili izostanak epentetskoga *l* ne može geografski potpuno srediti, tj. hronološki poredati (starije i mlađe pokoljenje).

Vuš 23 bilježi vrlo zanimljiv razvoj *-ć>-j*, npr. *nōj* (noć), *pōj* (poći), *věj* (već) itd., pojavu koja je dobro poznata i na poljskome dijalekatskom području. U govorima C., B., Će. i O. kao ni u jednome starocrnogorskom govoru nijesam takav razvoj *-ć* uočio; to bi dakle bila jedna od razlika između H. i st. Cz., ali nažalost o rasprostranjenosti ovoga obilježja nema preciznijih informacija.

Uprošćavanje suglasničkih grupa *-st, -št, -zd, -žd* na kraju riječi poznato je na dijelu područja C. Nema ga u jednosložnim riječima u C.4, a možda i u C.6, iako za to selo nemam dovoljno podataka; zadržavanje tih grupa zabilježio sam uglavnom u st. Cz., a posebno nema uprošćavanja u govoru B. i Će.; u O.2 sam zabilježio uprošćavanje, u O.3 takođe, iako opet za posljednje selo postoji izuzetno malo sigurnih primjera; u H. Vuš. 31 bilježi otpadanje krajnjega *-t*, odnosno *-d*. Primjeri: *kōs^t, mās^t, grōz^d, pōs^t, līs^t od nogē, srēs^t* inf., ali *mǔdrōs, rǎdōs, brǝjes, žǎlōs* C.4; *kōs, mās, lǔdōs, mǔdrōs, grōz, brǝjes* itd. C.8; *kōs^t, mās^t bōlēs^t, šešnājs^t* B.1; *srēs^t, kōs^t* C.2; *mās, kōs, grōz, bōles* O.2.

Tako su predstavljene najvažnije fonetske crte govora C., a istovremeno i najčešće razlike koje ga dijele od susjednih dijalekata; ta obilježja poslužiće nam prije svega za grupisanje ševernih crnogorskih govora. Na kraju fonetske skice iz ovoga dijela gramatike navodim još nekoliko drugih svojstava koja

ne zahtijevaju posebnu obradu jer su jednaka na cijelome području o kojem govorimo;⁷ dovoljno ih je navesti u obliku tvrdnji:

- 1) dugo *ā* ne podliježe promjenama, npr. *māika*, *brāda*, *lākāt*, *šākôm* itd. C.4; od st. Cz. govora jedino sam u govoru plemena *Mrkovići* zabilježio stalni razvoj *ā > ā̃*, npr. *glāva*, *kāva* itd.
- 2) Bez izmjena ostaje i grupa *r+a*, npr. *krāst*, *rāst* itd. C.5.
- 3) Samoglasnici *a*, *o*, *u* ne dobijaju protezu na početku riječi, npr. *Amerika*, *Aluga*, *orāg* (orao), *orāg* (orah), *ōvca*, *obrāz*, *ōvše*, *dvā ūwa*, *usta*, *utōrnik* C.4.
- 4) Razlikuje se *ř* od *r̃*, npr. *křv*, *svřdā* (svrdlo), ali *vřba*, *cřv*, *vř(vrh)*, *řka* 3. l. jed., itd. C.4.
- 5) Početno *r* ne podliježe promjeni, npr. *řža*, *řbāt*, *řka* C.4.
- 6) U participu pret. akt. II u tipu *razdro*, *r* ne gubi vokalnost, npr. *umřo*, *podřpro*, *prōstřo* itd. C.8.
- 7) Nepostojanje palatalnih *k*, *g*; jedino u O.4 te O.1 i O.2 katkad sam zabilježio blagu palatalnost grupa *k+e* i *g+e*, naročito pod akcentom, npr. *ĵābuk'e* || *ĵābuke*, *brez nog'ē* || *nogē* C.4; *Mik'e* vlastito ime, *ruk'ē* gen. sg. O.1. Dosljedno postojanje potpuno palatalnih *ḳ*, *g̣*, *χ̣* (odnosno *γ̣*) zabilježio sam uvijek na ovom prostoru st. Cz., đe postoji izgovor tzv. poluglasa; u dosadašnjem bilježenju nije bilo palatalnih *ḳ*, *g̣*, *χ̣* ispred *ā* (< *ǣ*, *ǣ̃*), *e*, *i*, što čudi jer na ovo upečatljivo obilježje upozorava i samo stanovništvo sušednih govora. U govoru Će. tako imamo *ĵābuke*, *krūšā̃kā̃e* gen. pl., *nogē* gen. sg., *ōrā̃χ̃ā̃e* gen. pl.
- 8) Grupa *ml-* razvija se vrlo često u govorima st. Cz. u *mn-*; *ml-* ostaje nepromijenjeno na području govora C., B. i Će.; ali u O.1 i O.2 zabilježio sam: *mnijēko*, *mnīni*, *mnād*, *mnātīm*, a u drugim govorima: *mlijeko*, *mlīn*, *mlātīm* C.4, kao i u O.3 i O.4.
- 9) Ispred zadnjonepčanih suglasnika *n > ŋ*, npr. *tāŋka* f., *dvā opāŋka*, *Srbijāŋka* C.5.
- 10) Krajnje *-m* ne podliježe promjeni, npr. *stojīm*, *plām* itd. C.6.
- 11) Grupa *sr-* ne prelazi u *str-*, npr. *sramōta*, *u sredīnu*, *srjēda* C.5; *zr-* uvijek dobija *-d-* u riječima *ždrāk od zorē* i *ĵābuke su zdrēle* C.7.
- 12) Grupa *vr-* ne mijenja se, npr. *vřba*, *vretēno*, *vřsāk* C.4; *vřba*, *vrlī* (zrikav), *vřsāk*, *vretēno* O.2, ali Će.2: *frīšnūq* part., *frl'ōkāst* (zrikav), uz *vřba*, *vretēno*, *vřχ*.
- 13) Tip *ōvca*, a ne *ofca*.
- 14) Tip *tvoja stvar* ne *tfoja stfar*.

⁷ Ako se javljaju razlike, posebno ih označavam.

Morfologija. Morfološke razlike između govora C. i susjednih dijalekata minimalne su; uopšte na cijeloj teritoriji st. Cz. i djelovima H. koji su uz njega morfološka obilježja uglavnom su jednaka. Deklinaciju karakteriše nepostojanje starih nastavaka (casus generalis na *-ma*), zamjena lokativa akuzativom s prijedlozima *u*, *na* (*u kuću* „kod kuće“, *na Cetište* „na Cetinju“) i određene razlike u tvorbi genitiva plurala (*ðvācāy* || *ðvācā* || *ðvācāg* || *ðvācāg*, *očiḡ* || *očiḡug* || *oči* itd.), o čemu smo već pisali (upor. str. 656). U konjugaciji u prvi plan izbija živa upotreba aorista i imperfekta, za što sam naveo primjere kad sam obrađivao krajnje *-χ* (str. 656). Ostala morfološka obilježja navešću prema redu pitanja u upitniku, a ona su sljedeća:

- 1) Nom. sg. glasi *plām*, *gřm*, *kām*, *krēm* C.5, a ne *plamen* itd.
- 2) Nom. sg. *čūdo*, *dvā čūda*, *rāmo*, *dvā rāmena* C.4; ali *čuděstvo* O.2; *čuděswo* || *čūdo* Če.2.
- 3) Muška imena odmilja u nom. sg. završavaju na *-o*, ženska na *-e* (znatno rjeđe na *-a*, što sam zabilježio samo u C.1), npr. *Pěro*, *Míco*, *Māšo*; *Māre*, *Jōke* C.4; *Pěro*, *Jōko*, *Māšo*; *Drāge*, *Vīde*, ali *Ānža* // *Ānže*, *Jōkna*, *Radūša* C.1.
- 4) Voc. sg. = nom. sg. vlastitih imena na *-ca*: *Mārica*, *Mīlica*, *Ānica* C.5.
- 5) Pokazne zamjenice *tā*, *ovī*, *onī*, a ne *taj*, *ovaj*, *onaj*.
- 6) Lične zamjenice *měne*, *těbe*, *sěbe*; dativ *nam*, *vam* može glasiti *ni*, *vi*; akuzativ *nas*, *vas* glasi i *ne*, *ve*.
- 7) Tip *od našijeg dōbrijeg ðvācā(-g)*, *dōbrijem sīnovima*.
- 8) Superlativ pridjeva tvori se od komparativa dodavanjem *naj-* || *na-*, npr. *starī* (stariji), *nāstari* (najstariji), ali *veselī* (veseliji), *nājveselī* (najveseliji) C.4; *naj-* i *na-* mogu dolaziti naizmjenično u istome govoru i u istoga informatora; u C.8 zabilježio sam dosljednu upotrebu *ni-*, npr. *nīstari*, *nījači*, *nīslabī*, čemu bi odgovarao zapis Vuš. 50 *nij-* na području H.
- 9) Tip *mlādogā*, *dōbroga*.
Od konjugacije treba, osim navedenoga aorista i imperfekta, navesti i ove tačke:
 - 1) Tip *vřžu*, *věl'u*, *mōgu*, *ōču* (s prefiksima), uostalom nastavak 1. lica jednine je *-m*; od crnogorskih govora dosljednu upotrebu nastavka *-u* (osim tipa *znam*, *jem*) zabilježio sam u govoru *Mrkovića*.
 - 2) Tip *rādē*, *plātē*, *trāžē* C.8.
 - 3) Tip 3. l. mn. *pekū*, *obukū se*, *strīgū se*, *sijekū*, *tūkū* C.4.
 - 4) Nastavak za infinitiv je *-t* odnosno *-ć* u svim govorima st. Cz. Kakvo je stanje u H., teško je reći; Vuš. stalno bilježi infinitiv na *-ti* odnosno *-ći*, ali na str. 56 kaže da „pored infinitivnih nastavaka *-ti*, *-ći* postoje i supinski *-t*, *-ć...*“

- 5) Tip *vīži, iēži* 2. l. imperativa; ovaj tip postoji u svim govorima st. Cz. Vuš. 58 navodi *vīž || vīži || vīdi*.
- 6) Krajnje *-i* u 2. l. imperativa uglavnom se zadržava, npr. *glēdāi ga, večērāi, slūšāi me*, ali *ne mōme bīt* C.4; *kōpāi, ne mōi me tūc* O.8; u govoru B. i O. kolebanje: *slūšā || slūšāi, večērāi, piēvāi*, ali *ne mō tūc* B.2; u Će. uglavnom tip bez *-i*, npr. *glēdā ga, kōpā, večērā, šišā, pričēka me, ne mō*, ali *čūvāi se, slūšāi me*. Vuš. 23 daje nekoliko primjera bez *-i*, dodajući da „ipak to nije osobina ovog govora, već je uneseno iz crnogor. dial., gdje ova crta uopštena“.
- 7) Tip *mogāg || -k, vīžog || -k* u 1. l. aorista.
- 8) Tip *pecīiāše, vūciāše, nōsāše* u 3. l. imperfekta.
- 9) Tip potencijala glasi: *ia big, mi bismo, oni bi*.

Od **sintakse** ću navesti samo jedno obilježje jer je bilježenje materijala iz toga područja gramatike u upitnicima često nemoguće. Zato ću spomenuti samo upotrebu instrumentala s prijedlogom *sa* (*s*, *z*) ili bez njega. Upotreba instrumentala s prijedlogom, kao što je poznato, smatra se jednom od karakterističnih crnogorskih obilježja, ali u stvarnosti problem nije tako jednostavan. Na cijelome području st. Cz. bilježio sam oba načina upotrebe toga padeža, ali je neobično jasna bila neošetljivost objekata po tome pitanju. Najbolji su informatori tvrdili da se govori *želem malicem, cījepam mālem, kopām burgīiom, siječem šekīrom* itd. (tako sam gotovo uvijek bilježio u slobodnome razgovoru), ali kad sam spomenuo oblik s prijedlogom, dobijao sam isključivo odgovore *biēm s malicem, kōsi s kōsom, netreba s vraīima škrīpjēt* itd., a objekat je bio začuđen da tu uopšte postoji razlika i kad je trebao odgovoriti da li se u njegovu dijalektu upotrebljava tip *kopat motikom* ili *s motikom*, uvijek je birao oblik s prijedlogom.

Rječnik bi zahtijevao posebnu obradu. Ovde ću samo naznačiti da govor C., slično kao i cijela st. Cz., pokazuje snažne romanske uticaje, posebno u određenome dijelu materijalne kulture (tzv. kulturne riječi), a djelimično i u pastirskoj terminologiji; neki su djelovi opet sasvim oslobođeni stranog uticaja. To je bilo specifično za C.4, đe sam u jednoj od kuća popisao sve predmete i djelove ljudskoga tijela: u prvome slučaju od 84 zapisanih riječi 52 su bile talijanskoga porijekla, u drugome od 40 samo jedna (*mustāce* „brkovi“). Velik broj riječi talijanskoga porijekla nalazi se i u govoru H., upor. Vuš. 39-40, 60-61.

Uporedimo na kraju obilježja koja odvajaju govor C. od sušednih dijalekatskih grupa. Prije svega treba reći da nema nijedne specifično cucke crte, tj. one koju ne bi pošedovao nijedan sušedni govor osim Cuca. Razlike koje dijele govor C. od sušednoga područja mijenjaju se zavisno od plemena s

kojim govor C. upoređujemo; drugi niz obilježja dijeli C. od B., C. od Će. ili O. u odnosu na područje H. Pogledajmo te razlike redom.

Najoštrije se ocrtava granica od strane Će.; čine je važniji izofoni: ševerna granica „poluglasa“, $\bar{e} > \acute{e}$, $\acute{k}$, $\acute{g}$, $\acute{\gamma}$ i očuvanje χ u određenim pozicijama te ševerozapadna granica izgovora $\acute{s}n$ -, $\acute{z}n$ -, $\acute{s}l$ -, $\acute{z}l$ -. Bjelicko-cucke razlike već su znatno manje jer od navedenih obilježja ostaju samo dva posljednja, a ne priključuje im se nijedno novo. C. od O. dijeli izgovor s , $z + n$ i s , $z + le$, li , a osim toga akcenatski tip *gláva*; ostala obilježja kao očuvanje epentetskoga l (upor. str. 658) i izgovor *mnñn*, *mnijéko* (str. 659), ne javljaju se na cijelome području O. Izoglose između C. i H. pokazuju drugačiju sliku: fonetika je u oba govora ista, izuzev manje važne razlike u kontrakciji samoglasnika, ali razlikuju se akcenatski odnosi zbog hercegovačkoga pomjeranja akcenta za jedan slog naprijed u riječi. Nažalost, o raširenosti nekih obilježja na području H. ne možemo na temelju Vušovićeve rada ništa pouzdano reći.

Uopšteno govoreći, uzajamni odnos analiziranih govora na području cijele teritorije st. Cz. i H. mogli bismo okarakterisati ovako: govor Će. je najvjerniji starocrnogorskome tipu, dok drugi (B., C., O.) predstavljaju različite prijelazne stupnjeve između st. Cz. i H. Govor C., koji dosljedno odbacuje izgovor χ , nema „poluglasa“, $\acute{e}$, $\acute{k}$, $\acute{g}$, $\acute{\gamma}$ i izgovor $\acute{s}n$ -, $\acute{z}n$ -, $\acute{s}l$ -, $\acute{z}l$ -, nesumnjivo se približava hercegovačkim govorima, ali zbog očuvanja starije akcentuacije (identične sa st. Cz.) takođe je snažno povezan s tom zemljom, tvoreći tako jednu od prijelaznih karika između obje provincije. Ovu izrazitu prijelaznost govora C. tumači već pomenuto miješanje hercegovačkog i crnogorskog elementa. Prijelazni karakter govora C. ne predstavlja zapravo nikakvu izdvojenost od jugozapadnoga dijela srpskohrvatskog područja, nego upravo suprotno, nepostojanje oštarih dijalekatskih granica karakteristično je za cijelo područje Stare Crne Gore.

